

Heimwee als thema in pathologie en delinquentie, speciaal in zaken van kinderdoding en brandstichting¹

Frans Koenraadt²

(...) dat door de maatschappelijke gevangenis, waarin onze cultuur het vuur heeft opgesloten, dat vuur meestal dadelijk geassocieerd wordt met de verboden vrucht, terwijl in de ontwikkeling der dingen *eerst* het vuur er was en *daarna* het verbod om het onbeperkt te gebruiken.

Menno ter Braak, *Verzameld werk*, 1949, deel 5, p. 439

Inleiding

Diefstal van fietsen of diefstal van kippen kon zo'n 60 jaar geleden nog wel eens leiden tot oplegging van de maatregel terbeschikkingstelling,³ een maatregel die dan zorgde voor een langdurige vrijheidsbeneming. Thans is dat niet meer mogelijk.

De ontwikkeling van de forensische psychiatrie en van het strafrecht maakt thema's zichtbaar die treffend en eigentijds zijn in de ene periode en nauwelijks voorkomen in een andere. Een voorbeeld daarvan zijn de delicten begaan door jonge dienstboden gepleegd onder invloed van heimwee in de negentiende eeuw. Daarmee is niet gezegd dat zulke delicten thans niet voorkomen; overduidelijk is wel de drastisch afgenomen frequentie waarmee dergelijke delicten zich nog voordoen.

Afgelopen jaren verrichtte ik research naar doding in gezinsverband,⁴ recentelijk ben ik me daarnaast meer gaan wijden aan brandstichting. Ogenschijnlijk twee zeer uiteenlopende categorieën delicten. Toch worden er allengs, soms tamelijk onverwacht, parallellen zichtbaar van de beide soorten delicten.

In zijn proefschrift *Heimweh und Verbrechen* waarmee hij zijn studie geneeskunde afsloot en dat hij in 1909 aan de Universität Heidelberg summa cum laude verdedigde, brengt de vermaarde psychiater en filosoof Karl Jaspers (1883-1969) eenentwintig indringende forensisch psychiatrische zaken bij elkaar. Zij zijn ontleend aan voornamelijk negentiende eeuwse vakliteratuur en klinische praktijk, waarin hij de betekenis van heimwee in de betreffende zaken grondig analyseert en toelicht. Met de nauwgezetheid waarmee hij de zaken analyseert met oog niet alleen voor het gedrag maar ook voor de beleving en de historiciteit vormt zijn proefschrift een opmaat voor beschrijvende psychologie zoals hij die uitwerkt in zijn vier jaar later, in 1913 verschenen psychiatrisch magnum opus *Allgemeine Psychopathologie*.

¹ Dit is een gecorrigeerde en enigszins bewerkte versie van de gelijknamige bijdrage aan M. Groenhuisen, S. Kierkels & T. Kooijmans (red.), *De forensische psychiatrie geanalyseerd*. Apeldoorn/Antwerpen/Portland, Maklu, 2011, p. 95-102.

² Forensisch psycholoog en criminoloog, hoogleraar forensische psychiatrie en psychologie aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht. Hij is als wetenschappelijk adviseur verbonden aan het Pieter Baan Centrum, de Psychiatrische Observatiekliniek (deel uitmakend van het Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie) te Utrecht en tevens als wetenschappelijk adviseur werkzaam bij de Forensisch Psychiatrische Kliniek te Assen.

³ Destijds tbr geheten: terbeschikkingstelling van de Regering teneinde van harentwege te worden verpleegd.

⁴ Zie voor een beknopt overzicht Koenraadt & Liem, 2010.

Een bijzondere groep daders, beschuldigd van bijzondere delicten. De zeven zaken van (poging tot) moord en de veertien zaken van brandstichting hebben een gemeenschappelijk patroon: het gaat steeds om jonge meisjes, een enkeling zelfs al op tienjarige leeftijd bij de ouders – veelal gedwongen - vertrokken om te gaan werken als dienstmeisje of kinderoppas. Zij waren vaak afkomstig van het platteland en vonden werk in de grote stad, ver verwijderd van het ouderlijk huis. De grootte van de afstand tot de plaats van herkomst speelde voor het ontstaan van de heimwee slechts een geringe rol.⁵ Het verlangen naar de ouders, broers en zussen en naar de eigen vertrouwde omgeving knaagde intens en langdurig. De heimwee nam allengs toe. Karakteristiek voor de heimwee gold de schaamte om er met anderen over te spreken. De heimwee werd over het algemeen dan ook zorgvuldig verborgen.⁶ Deze jonge dienstmeisjes, veelal in hun puberteit, realiseerden zich dat wanneer het kind op wie zij pasten of het huis waarin zij werkten er niet meer zou zijn, de noodzaak om daar aanwezig te zijn verdwenen was en zij eigenlijk naar huis konden. Dat bracht deze jonge meisjes er nogal eens toe het kind bij wie zij oppasten te doden of het huis waar ze woonden en werkten in brand te steken.

Jaspers betoogt in zijn voorwoord dat heimwee in het verleden een grotere rol speelde in de samenleving in het algemeen en in de psychiatrie in het bijzonder dan in de dagen toen hij zijn proefschrift uitbracht. Die gedachtenlijn kan worden doorgetrokken: ook thans speelt heimwee een beperkter rol dan anno 1909.⁷ Over het indringende beeld van Jaspers' kwalitatief onderzoek betoogt Douwe Draaisma⁸ in *De heimweefabriek*: "(...) geen studie van heimwee in moderne zin: geen vragenlijsten, geen statistiek, geen *flow charts* van causale, faciliterende of mediërende factoren. Toch heb je na lezing het gevoel dat aan zijn observaties niet zo heel veel meer valt toe te voegen."⁹

Dienstboden

In de Nederlandse strafrechtsgeschiedenis nemen dienstboden een markante plaats in. Zo wijst Faber in zijn onderzoek naar de Amsterdamse strafrechtpleging tussen 1680 en 1811 op 22 zaken van kindermoord begaan door dienstboden.¹⁰ Ook in zaken in de Friese strafrechtpleging in de periode 1529 tot 1811 zijn de dienstboden oververtegenwoordigd. Het gaat in zowel het Amsterdamse als het Friese onderzoek om daadwerkelijke kindermoord, namelijk gepleegd door de (jonge) moeder op haar eigen kind kort na de bevalling. In de Amsterdamse gevallen zou vrees voor ontslag en daarmee voor verlies van huisvesting een belangrijke reden zijn geweest om tot de kinderdoding over te gaan. Over de hoge frequentie waarmee de dienstboden te boek staan als daders van dit delict zegt Faber dat niet zozeer de frequentie van kindermoorden onder dienstboden hoger was, maar vooral als gevolg van de grote sociale controle, de kans dat zij gepakt werden.¹¹ De dienstboden vormden immers een kwetsbare sociale groep: ze leefden onder handbereik van hun broodheren en mannelijke collega's, waardoor ze vatbaar waren voor de pressie die op hen werd uitgeoefend om seksuele gunsten te verlenen.¹² De vrouw des huizes zag voor het (seksuele) contact met haar echtgenoot in de jonge dienstbode nogal eens een geduchte rivaal. In diverse gevallen bleek de dienstbode immers zwanger van de heer des huizes bij wie ze aan het werk was. Op straffe van ontslag mocht dat niet bekend worden: de reputatie van de werkgever was daarmee in het geding en een ongehuwde moeder als dienstbode was sociaal niet aanvaardbaar. De werkgevers van de dienstboden waren waakzaam dat hun bezittingen niet via de dienstbode verdwenen. Diefstal door dienstboden kwam immers met enige regelmaat voor. De aandacht voor de dienstboden, of het nu was door haar sociale en seksuele

⁵ Jaspers, 1909, p. 99.

⁶ Jaspers, 1909, p. 100.

⁷ Toch spreekt het thema van Jaspers' onderzoek thans nog steeds sterk tot de verbeelding, getuige onder meer het theaterproject *Heimweh und Verbrechen. Eine theatralische Tiefenbohrung nach Karl Jaspers*, dat in 2010 en 2011 onder regie van Beate Fassnacht & Hilde Schneider aan de universiteiten te Basel en Heidelberg (de twee plaatsen waar hij werkte en doceerde), Oldenburg (zijn geboorteplaats) en elders is opgevoerd.

⁸ Hij attendeerde mij nog eens op Jaspers' proefschrift.

⁹ Draaisma, 2008, p. 130.

¹⁰ Faber, 1978; 1983.

¹¹ Faber, 1978, p. 238.

¹² Ermers, 1990.

aantrekkelijkheid voor de werkgever en zijn zonen en voor de mannelijke collega's, door het wantrouwen van de werkgever, door nabijheid van collega's of door de geringe vrijheid, leidde tot een vrijwel ontbrekende privacy. Een balans tussen afstandelijkheid en intimiteit in die private leefsfeer was eigenlijk nauwelijks te vinden: lief en leed deelden de dienstmeisjes vooral met de heren en kinderen des huizes.¹³

Er bestaan enkele fundamentele verschillen tussen de Nederlandse en de Duitse onderzoeken. De dienstboden over wie Jaspers het in zijn proefschrift heeft, zijn gemiddeld jonger dan die uit de Nederlandse onderzoeken van Faber, Henkes, Ermers en Lucassen.¹⁴ Waar het de doding van kinderen betreft, gaat het in Jaspers' onderzoek niet om eigen kinderen, maar om de kinderen bij wie deze dienstboden oppasten.¹⁵ In de genoemde Nederlandse onderzoeken is het kind van de dienstbode zelf niet welkom. Vrezen de dienstboden uit de Nederlandse onderzoeken voor ontslag en verlies van huisvesting. De jonge dienstboden in Jaspers' onderzoek, die verteerd werden door heimwee, proberen dat met de kindermoord of brandstichting juist te bereiken:¹⁶ ontslag met als gevolg terugkeer naar het ouderlijk huis.

Brandstichting

Een eeuw geleden werd pyromanie in zaken van brandstichting vaak gediagnosticeerd. Het bleek een populaire diagnose. Vuur stoken heeft in pathologisch opzicht een andere oriëntatie gekregen. Hoewel in de media niet altijd onderscheid gemaakt wordt tussen brandstichting (een strafbaar feit) en pyromanie (een diagnose in de psychopathologie), is het belangrijk te onderkennen dat brandstichting meestal thans geen pyromanie is.¹⁷ Als er iets aan de hand is met pyromanie,¹⁸ dan is het wel dat niet alleen in de media, maar ook in de rechtszaal en onder vakgenoten het onderscheid tussen vuur maken, brandstichten en pyromanie onvoldoende wordt gemaakt. De diagnose pyromanie, thans in de DSM-IV-R geschaard onder de impulsstoornissen, wordt zelden gesteld en is veel beperkter dan het fenomeen brandstichting, met andere woorden: brandstichting is dus zelden het gevolg van pyromanie.

Brandstichting wordt wel beschouwd als een typisch wraakdelict,¹⁹ veelal gericht op werkgevers met wie de dader in conflict is geraakt of tegen de ex-partner met wie nog een slepende bonje voortwoekert maar het is tevens een delict dat zich ervoor leent als heimweedelict te worden aangezien.²⁰ Een casus ontleend aan Jaspers' boek is de volgende.²¹

Johanne, een streng opgevoed meisje, stichtte op veertienjarige leeftijd brand en een half jaar later, ze was inmiddels vijftien geworden, nogmaals.

Lijfstraffen door de ouders bleven haar in haar jeugd niet bespaard. Toen ze veertien was, werd ze, zeer tegen haar zin, uit werken gestuurd. Ze huilde en treurde hevig, maar met gebruikmaking van geweld werd ze gedwongen toch te gaan. Vanaf de eerste dag bij de werkgever huilde ze erg, simuleerde dat ze ziek was en werd naar huis gestuurd. Bij de ouders was ze niet welkom en werd meteen retourgezonden. Bij de nieuwe baas aangekomen, sticht ze meteen de eerste dag brand en omdat deze brand niet op tijd werd ontdekt, slaagde haar plan en kon ze dezelfde avond alsnog naar

¹³ Henkes, 1995.

¹⁴ Faber, 1978; 1983; Henkes, 1995; Ermers, 1990; Lucassen, 2000.

¹⁵ Deze doding van kinderen door anderen dan de eigen ouders is om nog een andere reden bijzonder, en wel omdat het in het merendeel van de zaken van kinderdoding door buitenstaanders gaat om seksuele motieven die de daders tot zo'n delict voert. In deze zaken is daar geen sprake van c.q. zijn daar geen aanwijzingen voor.

¹⁶ Zo ook Van Ruller, 1987, p. 100-101 en 180.

¹⁷ Plinsinga, Colon, & de Jong, 1997.

¹⁸ Oei, 2011.

¹⁹ Koenraadt, 2009; 2010. Zie daarvoor ook o.m. Andrews, 2010, p. 395 e.v.; Frierson, 2002, p. 7, 148-149. Gezien de importantie van Jaspers' boek is het verbazend dat deze niet wordt vermeld in de historische studie naar brandstichting door Andrews, 2010. De geschiedenis van de brandstichting en van pyromanie heeft vooral in het Duitse en Franse taalgebied veel aandacht gekregen.

²⁰ De term is ontleend aan Carp, 1956, p. 40.

²¹ Jaspers, 1909, p. 94.

huis. Haar vader wilde dat zijn dochter zelf geld zou verdienen. Hij zorgde ervoor dat ze een nieuwe baan kreeg en het lukte haar zowaar geleidelijk aan te wennen waardoor ze al zes maanden van huis was, tot ze op dit adres werd ontslagen en elders een dienst kreeg. Enkele dagen later stichtte ze brand. Toen ze van brandstichting werd verdacht, gaf ze te kennen dat de heimwee niet meer te verdragen viel. De terugkeer naar huis had ze op geen andere manier dan door brandstichting kunnen bereiken. Ze bekende beide branden te hebben gesticht. Voor haat of wraak bestond niet de geringste verdenking.

Voor de eerste brand werd ze anno 1801 onschuldig geacht, voor de twee schuldig en werd ter dood veroordeeld.

Onderzoek van de historisch criminoloog Van Ruller naar gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland in de periode 1806 tot 1870 leert dat de oplegging van de doodstraf soms als onevenredig zwaar werd bevonden. Velen van de ter dood veroordeelden waren schuldig verklaard voor delicten zoals brandstichting, kindermoord en muntmisdriven: van de 442 door hem onderzochte gratiezaken had 26% betrekking op brandstichting en 10% op kindermoord. Bij deze delicten was gratieverlening een regel die nauwelijks uitzonderingen kende.²²

Heimwee

Het hevig knagend verlangen terug naar huis te gaan, komen we nog steeds tegen wanneer iemand om wat voor reden voor langere tijd verstoken is van contact met het ouderlijk gezin of soms ook met het eigen gezin. Veel mensen herkennen wel gevoelens van heimwee te hebben gehad. Het is een welhaast universeel menselijk fenomeen;²³ vakanties of logeerpertijetjes kunnen er grondig door worden bedorven. Heimwee is niet een ziekte of stoornis, maar je kunt er wel flink door uit je evenwicht zijn.

In Duitsland is heimwee wel als ‘Schweizerkrankheit’ aangeduid, in Frankrijk als ‘mal du pays’ en in Spanje als ‘malatia del pais’; ook werd in het verleden gesproken van pothopatriadalgie.²⁴

Een groep Tilburgse onderzoekers onder wie Vingerhoets en van Heck hebben in de jaren ’90 onderzoek naar heimwee in zijn verschillende gedaanten uitgevoerd.²⁵ Zo is heimwee te onderscheiden naar het hondentype en naar het kattentype: katten blijken een sterke band met (vaste) plaatsen c.q. de fysieke omgeving te hebben, honden zijn meer gevoelig voor vaste personen.²⁶

Tot de verschijnselen die zich bij heimwee voordoen, horen: obsessieve gedachten, tobben, maagklachten, ontbreken van eetlust, slaapproblemen, lusteloosheid, apathie, hoofdpijn. Al met al is het een intense en overweldigende emotie. Daarnaast is heimwee soms verwant maar niet identiek aan: separatie-angst, depressie, rouw, aanpassingsstoornis, agorafobie, claustrofobie.²⁷ Rigide personen zijn meer vatbaar om heimwee op te lopen aangezien zij al moeite hebben met veranderingen in hun dagelijkse routine en hun levenswijze. Heimwee begint meestal op jonge leeftijd en kan voortgaan tot in de volwassenheid. Er bestaan aanwijzingen dat onveilige hechting samenhangt met gevoelens van heimwee.²⁸

Een belangrijke sector waarin heimwee voorkwam, was in militaire dienst. Bergsma verrichtte een promotieonderzoek in 1963 onder dienstplichtigen. Hij constateerde dat de dienstplichtige die gebukt gaat onder heimwee over het algemeen niet in staat bleek zijn aanpassing aan de militaire situatie te vinden. Hij heeft er nauwelijks tot geen vrienden en loopt veel straf op. Veel van hen zijn personen met neurotische kenmerken, bij wie infantiliteit en onechtheid veel voorkomen. De intelligentie blijkt

²² Van Ruller, 1987, p. 95-96.

²³ Van Tilburg, 2005, p. 35.

²⁴ McCann, 1941, p. 165; Zwingmann, 1961.

²⁵ Van Tilburg & Vingerhoets, 1997/2005. Opgemerkt moet worden dat Bergsma, weliswaar gepromoveerd in Groningen, lange tijd aan dezelfde afdeling in Tilburg werkte.

²⁶ Vingerhoets, A., The Homesickness Concept: Questions and Doubts, In: Van Tilburg & Vingerhoets, 2005, p. 5.

²⁷ Van Tilburg, The Psychological Context of Homesickness. In Van Tilburg & Vingerhoets, 2005, p. 35-47.

²⁸ Van Tilburg, 2005, p. 44.

gemiddeld iets lager te zijn onder dienstplichtigen met heimwee dan onder dienstplichtigen zonder dergelijke klachten. Een gestoorde relatie met de ouders (vooral wanneer de relatie met beide ouders te wensen overliet), psychopathologie in de familieanamnese en wellicht ook erfelijke factoren bleken van belang te zijn. Natuurlijk zijn de (huidige) beroepsmilitairen niet van heimwee gevrijwaard.

Onder studenten, net van huis weg en studierend in een andere, nog niet vertrouwde stad, soms in een ander land,²⁹ komt heimwee regelmatig voor; op het spreekuur van studentenpsychologen blijkt heimwee een gangbaar thema.

Potentiële verzamelaars van heimwee zijn natuurlijk Goffman's 'totale instituties'.³⁰ Het zijn instituten die van de buitenwereld zijn afgesloten. Allerhande activiteiten die mensen over het algemeen gesproken op verschillende plaatsen uitvoeren - zoals wonen, werken en vrijetijdsbesteding - worden daar om uiteenlopende redenen op een beperkt territorium, veelal ver van huis, geconcentreerd, in aanwezigheid van veel soortgenoten. Dat geldt voor bijvoorbeeld kloosters, abdijen, kazernes, kostscholen, internaten, psychiatrische ziekenhuizen,³¹ jeugdinstellingen, verpleeghuizen, sanatoria voor tuberculose, penitentiaire inrichtingen, tbs-klinieken, asielzoekerscentra, vluchtelingenkampen, maar ook voor boorplatforms, grote olietankers en vroegere instellingen zoals concentratiekampen, tucht- en rasphuizen, bedelaarsgestichten, gasthuizen, landloperskolonies, rijkswerkinrichtingen en rijksopvoedingsgestichten. Omdat de bewoners die deze instituten bevolken het eigen of ouderlijk huis soms abrupt hebben verlaten - wel of niet gedwongen, wel of niet voor langere tijd - komt heimwee er frequent voor, zowel nu als in het verleden. Het is een psychische conditie die mensen in hun dagelijks leven sterk in beslag neemt en hun bestaan lange tijd kan verzuren. Het kan in sommige instituties, zoals concentratiekampen, traumatische vormen aannemen. De heimwee kan een enkele keer aanzwellen tot een psychose, maar onder invloed van een depressieve component ook in een (poging tot) suïcide uitmonden. Draaisma's term heimweefabrieken kent vele varianten.

Eigentijdse heimwee

Met de uitbreiding van het arsenaal van vervoers- en (tele)communicatiemiddelen is ook het patroon van heimwee veranderd. Tijdens de lange periode in de twee afgelopen eeuwen dat dienstboden van het ouderlijk huis weg waren, bestond weliswaar de mogelijkheid van briefverkeer, maar een schriftelijk gesprek vergde veel tijd. Bovendien waren zij vaak langdurig, in termen van maanden soms zelfs jaren, van huis, met nauwelijks bezoek aan het ouderlijk gezin. De beschikbaarheid van telefoon- en internetverkeer heeft niet alleen de jachtigheid in het dagelijks bestaan doen toenemen, maar ook de (inter)nationale gespreksvoering aanzienlijk versneld, verlevendigd en geïntensiveerd. Met het thuisfront bestond in het verleden slechts zeer summier contact, thans bestaan veel mogelijkheden om dagelijks dat contact te leggen en elkaar wederzijds op de hoogte te houden van de dagelijkse wederwaardigheden. Ook al zijn de mogelijkheden tot contact en de uitwisseling van informatie enorm verruimd, daarmee wordt de afstand toch maar ten dele overbrugd. De fysieke afstand blijft onverkort bestaan.

Diegenen bij wie thans heimwee en cultuurshock duurzaam voortwoekeren, zijn vluchtelingen.³² Vaak onder grote druk en met gevaar voor eigen leven zijn zij vertrokken uit het land van herkomst. Zij hebben hun vertrouwde omgeving vaak gedwongen verlaten, met achterlating van dierbare gezins- en familieleden en niet (meer) in de mogelijkheid tot periodiek bezoek. Na de spanning en ontberingen

²⁹ Hannigan, M., Homesickness and Acculturation Stress in the International Student. In: Van Tilburg & Vingerhoets, 2005, p. 63-72.

³⁰ Goffman, 1961.

³¹ In Nederland wijdde ook het Haarlemse Museum over de historie van de geestelijke gezondheidszorg, gevestigd in het voormalige leprozen-, pest en dolhuys aldaar in november 2009 een bijeenkomst aan 'Het verlangen naar huis - Heimwee in de psychiatrie'.

³² Eisenbruch, M., The Cry for the Lost Placenta: Cultural Bereavement and Cultural Survival among Cambodians who Resettled, were Repatriated, or Stayed at Home In: Van Tilburg & Vingerhoets, 2005, p. 105-125.

waarmee het vluchten gepaard is gegaan, ontstaan de zorgen die de vestiging in een ander land begeleiden. De hunkering naar het land van oorsprong wordt er wreed gebarricadeerd. Bij de zorgen en angst als vluchteling voegen zich de zorgen en onzekerheid als asielzoeker. Voor de vluchteling is het tussentijds contact met het thuisfront beperkt en is hereniging met gezin en familie twijfelachtig tot onmogelijk. Bovendien is voor sommige vluchtelingen de wetenschap dat degenen die achterblijven de repercussies en represailles vanuit het regiem voor het vluchten door een familielid ondervinden, onverdraaglijk.

Tot slot

Verschillende auteurs hebben vraagtekens geplaatst bij de heimwee als een etiologische factor in het motief en de toedracht van de hier besproken delicten. Zo is ook wel geopperd dat er sprake van infecties kan zijn geweest, waardoor het epidemisch patroon wellicht zou kunnen zijn veroorzaakt.³³ Op het gevaar af al te anachronistisch de motieven te beschouwen die jonge dienstdoden hadden om zulke ernstige delicten als kindermoord en brandstichting te plegen, rijst met alle voorbehoud toch ook de vraag in hoeverre, naast een belangrijke kern van waarheid en bezorgdheid, een morele paniek zich destijds in de beoordeling van heimwee bij deze zaken kan hebben voorgedaan.³⁴

³³ Zoals McCann, 1941, p. 168.

³⁴ Cohen, 2002.

Literatuur

- Andrews, J., From stack-firing to pyromania: medico-legal concepts of insane arson in British, US and European contexts, c.1800-1913. Part 1 and 2. *History of Psychiatry*, 21 (2010) 3, p. 243-260, & 21 (2010) 4, p. 387-405.
- Bergsma, J., *Militair heimwee*. Groningen, Rijksuniversiteit, 1963, diss RUG.
- Braak, Menno ter, *Verzameld werk*, 1949, deel 5.
- Carp, E.A.D.E., J.M. van Bemmelen & D. Wiersma, *Gerechtelijke psychiatrie*. Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1956.
- Cohen, S., *Folk Devils and Moral Panics*. London, Routledge, 2002, third edition.
- Draaisma, D., *De heimweefabriek. Geheugen, tijd en ouderdom*. Groningen, Historische Uitgeverij, 2008.
- Ermers, J., Kindermoord in de negentiende eeuw : en om de vrouw verging het kind. *Nemesis*, 6 (1990) 3, p. 114-122.
- Faber, S., Kindermoord in de achttiende eeuw te Amsterdam, in: *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 93 (1978), 2, p. 224-240.
- Faber, S., *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid*. Arnhem, Gouda Quint, 1983, diss. VU.
- Frierson, C.A., *All Russia Is Burning! A Cultural History of Fire and Arson in Late Imperial Russia*, Seattle/London, University of Washington Press, 2002.
- Goffman, E., *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*. New York, Anchor & Doubleday, 1961.
- Henkes, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Amsterdam, Babylon-De Geus, 1995.
- Jaspers, K., *Heimweh und Verbrechen*, Leipzig, Vogel, 1909, diss. Heidelberg.
- Koenraadt, F., Patterns of Arson, In: M. Herzog-Evans (Ed.), *Transnational Criminology Manual*. Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2010, volume 2, chapter 5, p. 91-100.
- Koenraadt, F., & M. Liem, Fataal huiselijk geweld. Doding van eigen kind, partner of ouder, *Justitiële Verkenningen*, 36 (2010) 8, p. 100-114.
- Koenraadt, F., De wrede wrok van de wraak. Een drijfveer in de forensische psychologie. In: J.M. Harte, M.F.M. Verhagen & M.J. Zomer (red.), *Liber amicorum prof.dr. Dick Raes*. Nijmegen, Wolf, 2009, p. 117-131.
- Lucassen, L., Tussen perceptie en praktijk. Het beleid van de Nederlandse vreemdelingen-politie tegenover buitenlandse dienstbodes (1920-1940). *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25 (2000) 2, p. 164-189.
- McCann, W.H., Nostalgia: a review of the literature. *Psychological Bulletin*, 38 (1941) 3, p. 165-182.
- Oei, T.I., Wat is er aan de hand met pyromanen? In: *Forensisch psychiatrische snippets*. Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, zesde herziene druk, p. 3-7.
- Plinsinga, A.E., Colon, E.J., & de Jong, S. (1997). Brandstichting is meestal geen pyromanie. *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, 141, 3, 129-131.
- Pyne, S. J., *Fire. A brief history*. Seattle/London, University of Washington Press, 2001.
- Ruller, S. van, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870*. Amsterdam, De Bataafse Leeuw, 1987, diss. VU.
- Thurber, Ch.A., The phenomenology of homesickness in boys. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 27 (1999) 2, p. 125-139.
- Tilburg, M. van, & A. Vingerhoets (Eds.), *Psychological Aspects of Geographical Moves. Homesickness and Acculturation Stress*. Amsterdam, Amsterdam University Press, Amsterdam Academic Archive, 2005, second edition.
- Wilmanns, K., Heimweh oder impulsives Irresein? *Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, (1907) 3, p. 136-155.
- Zimmerman, D.R., & P.E. Bijur, Homesickness and the Use of Camp Infirmary: a preliminary report. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 16 (1995) 3, p. 187-191.